

Ewa Wysocka

Uniwersytet Śląski

Agresja w młodym pokoleniu – teoretyczne i empiryczne egzemplifikacje

ABSTRACT: Aggression in the young generation – theoretical and empirical exemplifications

The author proposes a thesis regarding the frustration basis of the aggressiveness of the young generation. The author proves the thesis referring to various (biological, psychological and sociological) theories of aggression. The author particularly strongly emphasizes socio-cognitive concepts to explain aggressive behaviours of young people resulting from the specificity of their social situation. The author proposes the thesis that aggressiveness of the young generation is the result of frustrations determined developmentally (developmental problems) and determined by socio-cultural factors (social exclusion). The author argues using the assumptions of "coercive actions" by James T. Tedeschi and Richard B. Felson and also a classical "frustration-aggression hypothesis" by John Dollard, Neal E. Miller, Orval Hobart Mowrer, Leonard W. Doob and Robert Sears modified by Leonard Berkowitz. In the empirical sphere, the author analyses the relationships between aggressiveness and dimensions of aggression (direct, indirect, verbal aggression, resistance, emotional irritability) versus the features determining social position of the young generation (developmental variables i.e. gender, age; socio-cultural variables i.e. the place of residence, religiousness, education of parents). Socio-cultural factors determine aggressiveness to a larger extent compared to developmental factors whereas religious involvement limits aggressiveness of the young generation to the largest extent.

KEYWORDS: aggression, dimensions of aggression, conditioning and determinants of aggressiveness.

Wprowadzenie

Coraz częściej w świadomości społecznej, za sprawą mediów i opracowań naukowych, pojawia się kwestia związana z rosnącą agresywnością młodego pokolenia. Jednak można postawić tu dwie tezy: a) liczba przypadków zachowań agresywnych rzeczywiście rośnie; b) rośnie ich „ujawnialność”, głównie ze względu na zainteresowanie mediów zjawiskami społecznie negatywnymi. Mariusz Jędrzejko (2012, s. 6–7) i inni autorzy (Brzeziński, Cier-

piałkowska 2008; Cekiera 2011; Lisowska, Kurzypa 2011; Linowska, Wysoc-ki 2012; Zimbardo i in. 2010) wskazują, że wzrasta wrażliwość społeczna na tego typu zjawiska, a więc i wykrywalność zachowań negatywnych młodego pokolenia. Współcześnie zatem nawet pojedyncze przypadki zachowań dewiacyjnych młodzieży są częściej ujawniane, niż dawniej zjawiska mające charakter masowy. Niezależnie od diagnozy stanu w tym obszarze, warto jednak zastanowić się nad tym, dlaczego młode pokolenie jest agresywne, a więc, czy istnieją jakieś „nowe” przesłanki do kształtowania się tego typu nastawień wobec świata społecznego, tkwiące w czynnikach zewnętrznych, społeczno-kulturowych.

Ryzykując nietrafność, w potocznym oglądzie „całe młode pokolenie” bardziej narażone jest dzisiaj – w społeczeństwie ponowoczesnym – na zachowania dewiacyjne, w tym agresję i przemoc, niż miało to miejsce w świecie tradycyjnym. Tradycyjnie bowiem lokowano i przypisywano zagrożenia zjawiskami społecznie negatywnymi głównie dzieciom i młodzieży pochodzącym z niższych warstw społecznych (grupy zmarginalizowane ubóstwem lub/i dziedziczną społecznie patologią). Dzisiaj jednak już wiemy, że wszystkie warstwy społeczne są niemalże w tym samym stopniu „zagrożone” zachowaniami dewiacyjnymi, co wiąże się z wykreowaniem nowych przestrzeni socjalizacyjnych, związanym z rozwojem technologii informatycznych oraz z zanikiem znaczenia tradycyjnych przestrzeni socjalizacyjnych, bezpośrednio dostępnych młodemu pokoleniu: rodziny i szkoły. Młode pokolenie żyje współcześnie bardziej w świecie wirtualnym (pozbawionym rzeczywistych styczności międzyludzkich), niż realnym (ulożonym w świecie ludzkich interakcji). Jest tym samym pozbawione rzeczywistego i znaczącego wsparcia w rozwoju i pokonywaniu kryzysów rozwojowych w bezpośrednich relacjach z osobami znaczącymi, co stanowić może naturalne źródło zjawisk negatywnych, wynikających z nieumiejętności radzenia sobie z problemami i kryzysami rozwojowymi. Można postawić zatem wniosek, iż całe młode pokolenie doświadcza frustracji rozwojowej, pierwotnie wynikającej z braku wsparcia ze strony znaczących innych, dostępnych w realnych doświadczeniach, zaś modyfikowane może to być czynnikami indywidualnie odmiennymi, ale zwykle ewokującymi zachowania negatywne, w tym agresję. Odnosząc się do koncepcji funkcjonalistów, stawiających tezę o „dobrej młodzieży w złym świecie”, młodzież stanowi pokolenie zmarginalizowane. Możemy mówić zatem o kolejnym „straconym pokoleniu”, które musi radzić sobie nie tylko z problemami naturalnymi rozwojowo (kryzysy i zadania rozwojowe), ale też determinowanymi jakością środowiska życia, które zmienia się na skutek oddziaływania czynników społecznie i kulturowo wykreowanych.

Wydaje się, że zasadne jest tu różnicowanie czynników pierwotnych i wtórnych oddziałujących na młode pokolenie. Do pierwotnych zaliczyć można czynniki środowiskowe, związane z bezpośrednimi doświadczeniami w środowisku życia (w rodzinie, w szkole, w grupie rówieśniczej), zaś do wtórnych zaliczyć można czynniki społeczno-kulturowe, które pierwotnie wyznaczają zmiany w środowisku życia, ale też stanowią samoistny czynnik kreowania zachowań agresywnych, przyjmując postać środowiska niewidzialnego, bezpośrednio niedostępnego, a więc i czynników makroekonomicznych i kulturowych. Czynniki te wzajemnie się przenikają, łącznie tworząc dysfunkcjonalną przestrzeń socjalizacyjną, metaforycznie zaś „niegościnnie świat”, w którym rozwija się młode pokolenie. Niegościnnność świata życia młodego człowieka wynika więc bezpośrednio z dysfunkcjonalności tradycyjnych środowisk wychowawczych (przestrzeni socjalizacyjnych) – rodziny, szkoły, grupy rówieśniczej, instytucji Kościoła. Dwa najważniejsze środowiska życia, w których dokonuje się planowo oddziaływań wychowawczych: rodzina i szkoła, straciły swą funkcję wychowawczo-socjalizującą. W rodzinie ujawniają się zjawiska negatywne, które sprowadzić można do defragmentaryzacji, dehermetyzacji, zerwania więzi pokoleniowych strukturalnych (np. rozwody) i funkcjonalnych (np. luka międzypokoleniowa). W szkole dominują funkcje kształcące nad wychowawczo-socjalizacyjnymi, postępuje biurokratyzacja i zanikają podstawy aksjologiczne wychowania młodego pokolenia, czemu towarzyszy zanik autorytetu nauczyciela i szkoły. Kościół – jako trzecia instytucja planowego oddziaływania wychowawczego, także przestaje pełnić swe funkcje socjalizacyjno-wychowawcze, co wiąże się z jego sformalizowaniem, brakiem adekwatnej do potrzeb młodego pokolenia oferty formacyjnej, ale wzmacniane jest postępującą deskralizacją, sekularyzacją i prywatyzacją życia religijnego. Grupa rówieśnicza, odmienna w charakterze oddziaływań socjalizacyjno-wychowawczych, stanowi tradycyjnie dla młodego pokolenia ważną grupę odniesienia dla kształtowania własnej tożsamości. Współcześnie jednak staje się coraz bardziej nieprzyjemna, ze względu na występujące w niej tendencje do rywalizacji, co wzmacnia zjawisko odrzucenia rówieśniczego, związane z postępującym różnicowaniem się grup rówieśniczych wedle kryterium posiadanego „kapitału ekonomicznego”. Zjawisko odrzucenia rówieśniczego w aspekcie zachowań agresywnych młodego pokolenia charakteryzuje wielowymiarowo Bronisław Urban (2012).

Ostatecznie można postawić tezę, że obie tendencje są prawdziwe: następuje zarówno realny wzrost zjawisk społecznie negatywnych, jak i ich wykrywalność oraz społeczne ich naznaczanie, stąd warto zarówno dokonywać prób diagnozy agresywności młodego pokolenia, jak i głównie czynników, które wyzwalają zachowania agresywne.

Agresywność młodego pokolenia – wybrane koncepcje teoretyczne

W myśleniu o agresji widoczna jest progresja od podejść *stricte* biologicznych, socjobiologicznych, neurofizjologicznych i organicznych do psychologicznych i *stricte* społecznych (Danielewska 2004; Sajewicz-Radtke i in. 2010). W nurcie biologicznym ważną koncepcją jest podejście etiologiczne Konrada Lorenza, dla którego agresja jest nieodłączną cechą ludzkiej natury, bowiem w organizmie ludzkim stale gromadzi się agresywna energia, która może być manifestowana lub nie, co jest zależne od działania dwóch czynników: ilości nagromadzonej agresywnej energii i siły bodźców zewnętrznych, które ją wyzwala. Agresja może być kanalizowana w sposób społecznie akceptowany, gdyż człowiek potrafi świadomie kontrolować i regulować agresywny popęd, pod warunkiem, że go sobie uświadomi. Agresja jest regulowana i stymulowana oddziaływaniem środowiska (siły wyzwala), które może prowadzić do wytworzenia się patologicznych form agresji, ale też może wpływać na kanalizowanie agresywnej energii w działania społecznie akceptowane, oczekiwane i korzystne. W podejściu socjobiologicznym stawia się tezę o przystosowawczym charakterze zachowań agresywnych. Autorzy odwołują się tu do teorii ewolucji, wskazując, że jeśli zachowania agresywne przetrwały w danym gatunku, to pełnią one funkcję przystosowawczą, służąc jego przetrwaniu i zwiększeniu potencjału reprodukcyjnego. Innymi słowy, jednostki agresywne mają większą szansę przetrwać i przekazać w przyszłość własne wyposażenie genetyczne. Podejście neurofizjologiczne i organiczne koncentruje się na poszukiwaniu ośrodka mózgowego odpowiedzialnego i zawiadującego zachowaniami agresywnymi, bądź też analizuje się tu rolę neuromediatorów inicjujących (np. acetylocholina, noradrenalina, dopamina, serotonina, testosteron), które wyzwala są szczególnie silnie w sytuacji zagrożenia utraty własnych praw (Choynowski 1998, s. 92). W ujęciu psychologicznym różnie tłumaczy się ludzką agresję, co zależy od przyjętej ogólnej koncepcji człowieka: psychoanaliza i neopsychoanaliza zakładają funkcjonalność agresji, w teoriach uczenia się agresywność jest reakcją wyuczoną, w podejściach poznawczych agresja stanowi strategię radzenia sobie. Podejścia *stricte* socjologiczne, traktują agresję jako zjawisko społeczne, które wyzwala i wzmacnia jest różnymi czynnikami makrospołecznymi i kulturowymi. Mechanizm, który agresję tłumaczy ogólnie wiąże się z koniecznością odreagowania i kompensowania własnej nieuprzywilejowanej pozycji społecznej, która marginalizuje jednostkę. Akcentuje się tu również rolę społecznego uczenia się oraz społeczne dziedziczenie zachowań agresywnych.

W psychologicznych interpretacjach zachowań agresywnych ważne miejsce zajmuje podejście poznawczo-społeczne, które koncentruje się na tworzeniu i rozwoju schematów poznawczych kierujących zachowaniem agresywnym oraz sposobach przetwarzania informacji społecznych z nim powiązanych. Podstawowym pojęciem jest tu motyw agresji (Kubacka-Jasiecka, s. 32), który w procesie rozwoju schematów poznawczych, odnoszących się do „ja”, „świata” i relacji „ja – świat”, zostaje wbudowany w trwałe struktury osobowości, stając się centralnym i dominującym. W generowaniu zachowań agresywnych istotne znacznie ma też egocentryczna orientacja poznawcza, związana z nieuwzględnianiem punktu widzenia innej osoby oraz poczucie własnej wartości (samoocena) (Kubacka-Jasiecka 2006, s. 33; por. Krahe 2005). Egocentryzm i niska samoocena pozytywnie korelują z zachowaniami agresywnymi (Urban 2012, s. 28), ale można zaobserwować także odwrotną tendencję, a więc wysoka samoocena stanowi nierzadko pozytywny korelat zachowań agresywnych (Baumeister, Smart 1996, s. 5–33; Baumeister, Boden 1998), co może być rezultatem doświadczanego przez jednostkę zagrożenia dla poczucia własnej wartości. Zależność ta ujawnia się silniej w przypadku samooceny nieadekwatnej, zarówno zawyżonej, jak i zaniżonej, co czyni prawomocnym wnioskowanie, że korelacja ta jest wynikiem poczucia zagrożenia własnej wartości. W koncepcjach poznawczych i poznawczo-społecznych największe znaczenie przypisuje się jednak kontroli i samokontroli oraz znaczeniu postaw i przekonań jednostki aprobujących zachowania agresywne. Wprowadzone przez Barbarę Krahe (2005, por. Urban 2012, s. 29) pojęcie agresji uprawnionej jest ściśle powiązane z posiadanymi przekonaniami i postawami aprobującymi agresję, które ją usprawiedliwiają. W toku doświadczenia życiowego kształtuje się agresywny skrypt jednostki, który zawiera przekonania o wrogich intencjach innych ludzi, a to uprawnia jednostkę do zachowań agresywnych. Związek ten ujawnia się tym silniej, im częściej zachowanie agresywne było pozytywnie wzmocnione, czyli jednostka osiągała dzięki niemu pożądane cele. Innymi słowy, człowiek wybiera te strategie działania lub radzenia sobie z sytuacją awersyjną i frustrującą, które w relacjach interpersonalnych były skuteczne. Stają się one wówczas nawykowym zachowaniem, pozwalającym zapanować nad sytuacją (kontrola), podtrzymać niestabilną lub nieadekwatną samoocenę (eliminacja zagrożenia dla poczucia własnej wartości pozyskiwana przez władzę nad innymi), lub chronić własną – niepewną siebie – tożsamość, co szczególnie istotne jest dla młodego pokolenia, ze względu na doświadczany przezeń kryzys rozwojowy. Zachowania agresywne stają się funkcjonalne wobec ochrony własnej tożsamości, kontroli nad własnym życiem, ochrony poczucia własnej wartości i poczucia kompetencji. Agresja uzyskuje status uprawnionej, choć nie zawsze

jednostka uświadamia sobie dlaczego zachowuje się agresywnie. Uświadomienie sobie źródła funkcjonalności własnych zachowań agresywnych może być podstawą przekształcenia negatywnych strategii radzenia sobie (osiągania celów) w strategię pozytywną.

W ujęciu tym mieści się także koncepcja „działań przymuszających” Jamesa T. Tedeschiego i Richarda B. Felsona (1994, s. 346–353). Działania te mają charakter instrumentalny, a więc są funkcjonalne dla jednostki. Mogą one mieć różny charakter, np. użycie siły fizycznej, groźby, kary, ale zawsze są formą podejmowania decyzji o zastosowaniu i wyborze działania uznane- go w danej sytuacji za najlepsze (np. zastraszanie, groźba), w kontekście osią- gania pożądanego celu. Instrumentalność zachowań przymuszających wynika z ich swoistej motywacji, gdyż agresor może kierować się trzema celami-mo- tywami: może dążyć do kontroli zachowania się innych ludzi, może pragnąć przywrócić sprawiedliwość, lub też, co występuje najczęściej w kategorii roz- wojowej młodzieży, dążyć do potwierdzenia i ochrony własnej, kształtującej się tożsamości (indywidualnej). Motywy te powiązane są z posiadanymi przez jednostkę nastawieniami życiowymi, które egzemplifikują ukształtowaną po- stawę wobec siebie i innych ludzi, mogącą pełnić funkcję obronną i instru- mentalną (ocena bilansu zysków i kosztów). Agresor zatem zawsze dokonuje oceny subiektywnej wartości celu, który chce osiągnąć, ocenia prawdopodo- bieństwo jego osiągnięcia i niepowodzenia w tym zakresie oraz określa po- tencjalne negatywne konsekwencje własnego działania (bilans zysków i strat związany z podjętą decyzją o określonym działaniu). Dokonanie tej oceny jest możliwe na podstawie uprzedniego doświadczenia, które jednostka zdobyła działając w podobnych sytuacjach. Jednak podejmowana decyzja o wykorzy- staniu strategii przymusu wyzwalana jest także dzięki dostępności skryptu, bo- wiem częste stosowanie przymuszającej *v.* nieprzymuszającej strategii osiągnięcia celów osobistych, powoduje łatwiejsze i szybsze aktywizowanie tych zachowań przymuszających lub nieprzymuszających, które były już wypróbowane (jed- no- lub wielokrotnie). Decyzja o działaniu przymuszającym, które jest wedle społecznie przyjętych standardów negatywne, wiąże się ponadto z konfronto- waniem go z uznawanym przez jednostkę systemem wartości, gdyż wyznacza to możliwość jego uzasadnienia (usprawiedliwienia), co wiąże się z ochroną poczucia własnej wartości (zachowanie niezgodne z uznawanymi wartościami stanowi zagrożenie dla samooceny). Szczególne znaczenie tej koncepcji polega na analizie zachowań agresywnych w kontekście innych zachowań społecznych związanych z wpływem na innych ludzi, wynikających z doświadczeń zdoby- tych w trakcie kontaktów z nimi i utrwalonych nastawień życiowych, stano- wiących ich rezultat.

Ze względu założenie o funkcjonalności zachowań agresywnych młodego pokolenia, którą egzemplifikuje niekonstruktywne pokonywanie problemów rozwojowych ewokujących poczucie frustracji, wspomnieć należy także jedną z najbardziej znanych i najczęściej przywoływanych teorii: „frustracji-agresji” Johna Dollarda, Neala E. Millera, Orvala Hobarta Mowrera, Leonarda W. Dooba i Roberta R. Serasa (1939, za: Krahe 2005, s. 38–39), zmodyfikowaną później przez Leonarda Berkowitza (1989, s. 59–73; 1990, s. 494–503). Agresję ujmuje się tu jako reakcję na frustrację, co oznacza, że doświadczana frustracja zwiększa gotowość do zachowania agresywnego. Do czynników najbardziej frustrujących zalicza się często biedę, wskazując związek między przestępczością stanowiącą formę agresji, bezrobociem i biedą; przegęszczenie, gdzie większą agresję lokuje się w środowisku bardziej zaludnionym; oraz warunki klimatyczne, np. temperaturę powietrza, co oznacza, że większa agresywność występuje w kulturach południowych. Współcześnie jednak korelacje te często są znoszone przez oddziaływanie mass mediów, stanowiących źródło modelowania reakcji agresywnych (Bandura, Ross, Ross 1961, s. 575–582).

Proces ujawniania się zachowań agresywnych jest jednak stopniowy, gdyż najpierw w działaniu jednostki pojawiają się reakcje, których celem jest usunięcie źródła frustracji, co przyjmuje formę konstruktywnych strategii radzenia sobie. Dopiero niepowodzenie w tym zakresie powoduje włączenie się negatywnych strategii radzenia sobie (np. apatia, agresja, gniew itp.). Także w tej koncepcji wskazuje się znaczenie poznawczej interpretacji sytuacji frustracyjnej, co może minimalizować lub całkowicie wyeliminować reakcję agresywną.

Analizując źródła agresywności młodego pokolenia, które określam wyjątkowo jako zmarginalizowane, można ostatecznie skonstatować, że przejawiana przez nich agresja może stanowić rezultat zablokowania możliwości osiągnięcia pożądanego celu, wśród których ważnym czynnikiem jest wzrost trudności w realizowaniu zadań rozwojowych, przypisanych tej kategorii wiekowej. Doświadczana przez młodzież frustracja może być ostatecznie wynikiem zderzenia dwóch czynników: dążenia do osiągnięcia celu (rozwojowego – kształtowanie tożsamości) i przeszkody, która ogranicza lub uniemożliwia jego realizację.

Oczywiście źródła doświadczanej frustracji mogą być różne, podobnie zresztą jak i typ zablokowanych celów, uznawanych za istotne: mogą one być związane z potrzebą zależności, potrzebami afektywnymi, potrzebą osiągnięć, lub stanowić reakcję na poczucie odrzucenia, silną i bezwzględną kontrolę sprawowaną przez otoczenie, czy stosowanie kar fizycznych przez osoby znaczące. Sygnał wywoławczy agresji może być różny, ale model neoasocjacyjny Leonarda Berkowitza (1989, s. 59–73; 1990, s. 494–503) zakłada, że zmienną pośredniczącą pomiędzy frustracją a agresją jest doświadczany na

skutek frustracji negatywny afekt (gniew), co oznacza, że przeżywana frustracja musi mieć dla jednostki istotne znaczenie, co wiąże się z jej przedmiotem i siłą. Można tu przywołać, charakterystyczny dla potocznego myślenia, stereotyp „gniewnych młodych ludzi”, co stanowić może naturalny efekt doświadczanych frustracji rozwojowych, których źródłem jest niezgoda na świat zastany, bowiem ogranicza lub blokuje on możliwość ich samorealizacji. Leonard Berkowitz odnosi się jedynie do znaczenia siły doświadczanych frustracji i oceny ich „znaczenia”, gdyż jego zdaniem frustracja skutkuje agresją wówczas, gdy bodziec frustracyjny jest silny i postrzegany jako nieprzypadkowy, czyli świadomy i rozmyślny. Dla tezy tej znajdujemy potwierdzenie w koncepcji Dolfi Zillmanna (1979), w której określone zostały wyznaczniki natężenia odczuwanego gniewu: siła pobudzenia emocjonalnego (fizjologicznego), będącego konsekwencją wydarzenia awersyjnego; sposób w jaki jednostka wyjaśniania owo wydarzenie awersyjne (ocena sytuacji jako przypadkowej *v.* rozmyślnej). Osobiście uważam jednak, że ważne jest tu także samo wydarzenia awersyjne, a więc jakość zablokowanych celów, mających różne znaczenie dla jednostki i jej rozwoju. Można sądzić zatem, że bodźce frustracyjne najbardziej znaczące dla młodego pokolenia stanowią te, które blokują potrzebę samorealizacji. Teza Zillmanna potwierdza to wnioskowanie, gdyż ocena sytuacji awersyjnej jako istotnej dla rozwoju może wzmacniać reakcję agresywną.

Ta krótka z konieczności analiza wskazuje, że nie ma modelu wyjaśniania agresji, który obejmowałby wszystkie istotne czynniki dla procesu „stawania się jednostką agresywną”. Założyć jednak wstępnie trzeba, iż model ten jest polietiologiczny, zaś w myśl założeń transakcyjnego modelu rozwoju (Sameroff, Chandler 1975, s. 161–186) – różne czynniki działają w poszczególnych przypadkach zawsze indywidualnie, prowadząc do określonego stanu, który w sposób stały nie jest określony. Model transakcyjny rozwoju wskazuje, że koniecznym jest uwzględnienie interakcji między cechami indywidualnymi jednostki i właściwościami środowiska jej życia, by efektywnie przewidywać przebieg rozwoju i tym samym jego zaburzenia (np. agresywność). Nie można zatem „statycznie” wyznaczyć czynników, które zawsze wspierają rozwój lub czynią jednostkę podatną na zagrożenia rozwojowe, bowiem w każdym indywidualnym przypadku proces ten jest specyficzny. Arnold J. Sameroff i Michael J. Chandler (za: Schaffer 2006, s. 444) analizują rozwój w trzech aspektach: cech i właściwości, które jednostka wnosi w proces rozwoju, stanowiących jej genetyczne wyposażenie; istoty i cech sił, które działają w jej środowisku życia, wpływając na przebieg rozwoju, a także sposobów wchodzenia ze sobą w interakcje tych dwóch czynników, co określa jego ostateczny efekt.

Jeśli zatem chcemy eliminować agresję z życia społecznego musimy kierować się założeniem o złożonej naturze zachowań agresywnych, złożonej ich etiologii i konsekwencjach, dokonując próby identyfikowania tych czynników, które w danym czasie działają najsilniej, ale zawsze w sposób zindywidualizowany, będąc wynikiem interakcji różnych właściwości jednostkowych, środowiskowych i kulturowych.

Założenia teoretyczne badań własnych

Agresję w psychologii zwykle traktuje się jako względnie stałą dyspozycję osobowościową do przejawiania zachowań agresywnych, które stanowią intencjonalne działanie zmierzające w sposób pośredni lub bezpośredni do wyrządzenia krzywdy podmiotowi motywowanemu do jej uniknięcia, a także wszelkie zachowania będące ekspresją uczuć agresywnych (Sajewicz-Radtke i in. 2010, s. 49). Agresja wynika tu z różnych form frustracji, związanych z zagrożeniem poczucia własnej wartości lub zagrożeniem wzoru relacji z innymi ludźmi. W tym ujęciu przejawiana agresja, stanowiąca wynik doświadczanych frustracji w obu zakresach (poczucie własnej wartości, relacje z innymi) może wynikać pośrednio ze specyficznych cech rozwojowych (np. kryzys i problemy związane z tożsamością, płeć, wiek, jako czynniki różnicujące poziom doświadczanej frustracji rozwojowej), oraz nakładających się na nie cech położenia społecznego (miejsce zamieszkania, postawy wobec religii, poziom wykształcenia rodziców).

Agresywność jako dyspozycja osobowościowa, przejawia się zarówno w zachowaniach, jak i wyznacza ją ekspresja negatywnych uczuć wobec otoczenia, które odbierane jest jako zagrażające (źródło frustracji). Jest syndromem cech i właściwości, na które składają się następujące wymiary i formy agresywności (Sajewicz-Radtke i in. 2010, s. 49–50):

- **Agresja bezpośrednia:** wyrażająca się w używaniu siły fizycznej skierowanej przeciwko drugiej osobie, lub grupie osób, w celu wyrządzenia im krzywdy.
- **Agresja pośrednia:** ujawniająca się w zachowaniach mających na celu wyrządzenie krzywdy innym osobom, z wyłączeniem użycia siły fizycznej; przejawia się np. w złośliwych plotkach lub żartach, a także w bezkierunkowych zachowaniach agresywnych, np. wybuchy złości przejawiające się krzykiem, tupaniem nogami, biciem pięścią w stół.
- **Drażliwość emocjonalna:** tendencje do przejawiania negatywnych uczuć będących reakcją na najmniejszą prowokację ze strony innych (szorstkość, zrzędlivość, grubiaństwo).

- **Opozycyjność:** wszelkie zachowania skierowane przeciwko autorytetowi lub władzy – sprzeciw i walka z obowiązującymi normami i zwyczajami.
- **Agresja werbalna:** wyrażanie negatywnych uczuć zarówno poprzez formę (krzyk, wrzask, sprzeczenie się), jak i treść wypowiedzi słownych (groźby, przekleństwa).

Agresywność jako dyspozycja osobowościowa jest warunkowana różnymi czynnikami, które wymagałyby stworzenia modelu polietologicznego w jej wyjaśnianiu, co nie jest możliwe w prezentowanym opracowaniu. Dlatego też w analizach empirycznych odniosę się jedynie do czynników środowiskowych, które mogą moderować agresywność młodego pokolenia, poprzez pośrednio wyznaczający zachowania agresywne mechanizm frustracji, stanowiący wynik zajmowanej pozycji w świecie społecznym, co opisują proste zmienne społeczno-demograficzne (płeć, wiek, miejsce zamieszkania, wykształcenie rodziców i religijność ujmowana w kategoriach autodeklaracji).

Założenia metodologiczne i opis próby

Badania miały na celu weryfikację hipotezy o zależnościach między agresywnością (zachowaniami agresywnymi i ekspresją agresywnych emocji), ujawniającą się w relacjach interpersonalnych a społeczno-demograficznymi cechami określającymi pozycję społeczną badanych, mogącą stanowić wyznacznik marginalizacji będącej źródłem doświadczanej frustracji. Podejścia socjologiczne, jak wskazywałam, traktują agresję jako zjawisko społeczne, które wyzwalane i wzmacniane jest różnymi czynnikami makrospołecznymi i kulturowymi, zaś prowadzą je do mechanizmu odreagowania i kompensowania własnej nieuprzywilejowanej pozycji społecznej marginalizującej jednostkę i powodującej doświadczanie frustracji. Oczywiście akcentowana jest tu też rola społecznego uczenia się i dziedziczenia zachowań agresywnych, której jednak w tym opracowaniu nie analizuję. Wskazałam, że do czynników najbardziej frustrujących zalicza się biedę, przegęszczenie (zaludnienie) i klimat, ale współcześnie są one mniej znaczące, gdyż modyfikowane są oddziaływaniem mass mediów (Bandura i in. 1961, s. 575–582). Odnoszę się jednak tutaj jedynie do tych czynników, które mogą wyznaczać sytuację ekonomiczną (wykształcenie), środowiskową (miejsce zamieszkania) i psychospołeczną (płeć jako czynnik marginalizacji, wiek jako wyznacznik frustracji poprzez doświadczanie i świadomość trudności rozwojowych, czy zablokowania możliwości samorealizacyjnych).

Założyłam, że agresywność młodego pokolenia jako dyspozycja osobowościowa ma charakter frustracyjny, ujawnia się w różnych formach, które mają różne nasilenie, a także wyznaczane są przez różne czynniki stanowią-

ce pośrednio wyznacznik sytuacji frustracyjnej w realizacji podstawowego celu rozwojowego jakim jest kształtowanie własnej tożsamości i samorealizacja.

W związku z tym postawiłam następujące pytania badawcze:

1. Jaki jest poziom i dominujące formy agresywności wśród młodzieży licealnej (agresja bezpośrednia, pośrednia, werbalna, opozycyjność, drażliwość)?
2. W jaki sposób zmienne społeczno-demograficzne (wiek, płeć, wykształcenie rodziców, miejsce zamieszkania, religijność) wyznaczają agresywność i jej formy ujawniające się w relacjach interpersonalnych?

Badania miały charakter eksploracyjno-diagnostyczny, zrezygnowano zatem z ukierunkowania hipotez, zakładając jedynie ogólną hipotezę o zależnościach pomiędzy agresywnością przejawiającą się w doświadczanych emocjach i zachowaniach w relacjach interpersonalnych a społeczno-demograficznymi wyznacznikami pozycji społecznej badanej młodzieży, które mają jednak złożony charakter: modyfikowany przez zmienne rozwojowe (płeć, wiek) i *stricte* wyznaczone zmiennymi społeczno-kulturowymi (miejsce zamieszkania, wykształcenie rodziców, stosunek do religii).

Badaniami ankietowymi o charakterze sondażowym objęto 151 uczniów (dziewczęta – $n = 96$; chłopcy – $n = 55$): pierwszych ($n = 51$), drugich ($n = 50$) i trzecich ($n = 50$) klas liceów ogólnokształcących województwa śląskiego (Katowice, Gliwice, Tarnowskie Góry). Wiek badanych wahał się od 15–18 lat ($M = 16,9$; $SD = 0,79$).

W badaniach wykorzystano kwestionariusz ankiety, w którym znalazła się rozbudowana metryczka oraz *Kwestionariusz Agresywności Młodzieży „Reaktywność Emocjonalna”*, skonstruowany przez Urszulę Sajewicz-Radtke, Bartosza M. Radtke oraz Dorotę Kalkę (2010). Kwestionariusz ten przeznaczony jest do badania agresywności młodzieży gimnazjalnej, ale bez wykorzystania norm zastosowano go do pomiaru agresywności młodzieży licealnej, ze względu na to, iż twierdzenia kwestionariusza nie są specyficzne jedynie dla młodszej grupy wiekowej, ale ogólnie dla kategorii młodzieży, doświadczającej podobnych problemów rozwojowych. Kwestionariusz składa się z 60 *itemów*, ocenianych w 5-stopniowej skali Likerta (od 1: „zdecydowanie nie” do 5: „zdecydowanie tak”). Im wyższy wynik uzyskuje badany, tym wyższy przejawia ogólny poziom agresywności i różnych jej wymiarów.

Rzetelność mierzona metodą α -Cronbacha w prowadzonych badaniach wynosi: agresja ogólna $\alpha = 0,945$; agresja bezpośrednia $\alpha = 0,866$; agresja pośrednia $\alpha = 0,835$; drażliwość $\alpha = 0,763$; opozycyjność $\alpha = 0,807$; agresja werbalna $\alpha = 0,866$. Kwestionariusz zawiera także skalę kłamstwa, której rzetelność (α -Cronbacha) w badaniach wyniosła $\alpha = 0,427$.

Agresywność młodego pokolenia i jej społeczno-demograficzne korelaty

Agresywność i jej wymiary analizowano pod kątem ich poziomu, na podstawie wyników znormalizowanych w oparciu o średnią i odchylenie standardowe, a także zastosowano prostą miarę struktury, jaką stanowi stosunek wyników wysokich do niskich (tab. 1, rys. 1).

Poziom agresji ogólnej jest zróżnicowany, ale występuje tu równowaga tendencji do wyników niskich i wysokich, co oznacza, że badana grupa jest wewnątrznie zróżnicowana w tym zakresie, co pozwala na analizę poziomu agresywności w kontekście zmiennych potencjalnie ją wyznaczających.

Tabela 1. Poziom agresji ogólnej i jej wymiarów wśród badanej młodzieży licealnej (N = 151)

AGRESYWNOSĆ I JEJ WYMIARY		n	%	% skumulowany	W:N
AGRESJA OGÓLNA	NISKIE (N)	26	17,2	17,2	0,96
	PRZECIĘTNE (P)	100	66,2	83,4	
	WYSOKIE (W)	25	16,6	100,0	
Ogółem		151	100,0		
AGRESJA BEZPOŚREDNIA	NISKIE (N)	25	16,6	16,6	1,28
	PRZECIĘTNE (P)	94	62,3	78,8	
	WYSOKIE (W)	32	21,2	100,0	
Ogółem		151	100,0		
AGRESJA POŚREDNIA	NISKIE (N)	26	17,2	17,2	0,85
	PRZECIĘTNE (P)	103	68,2	85,4	
	WYSOKIE (W)	22	14,6	100,0	
Ogółem		151	100,0		
DRAŻLIWOŚĆ	NISKIE (N)	18	11,9	11,9	1,27
	PRZECIĘTNE (P)	110	72,8	84,8	
	WYSOKIE (W)	23	15,2	100,0	
Ogółem		151	100,0		
OPOZYCYJNOŚĆ	NISKIE (N)	24	15,9	15,9	0,95
	PRZECIĘTNE (P)	104	68,9	84,8	
	WYSOKIE (W)	23	15,2	100,0	
Ogółem		151	100,0		
AGRESJA WERBALNA	NISKIE (N)	26	17,2	17,2	0,88
	PRZECIĘTNE (P)	102	67,5	84,8	
	WYSOKIE (W)	23	15,2	100,0	
Ogółem		151	100,0		
SKALA KŁAMSTWA	NISKIE (N)	20	13,2	13,2	1,55
	PRZECIĘTNE (P)	100	66,2	79,5	
	WYSOKIE (W)	31	20,5	100,0	
Ogółem		151	100,0		

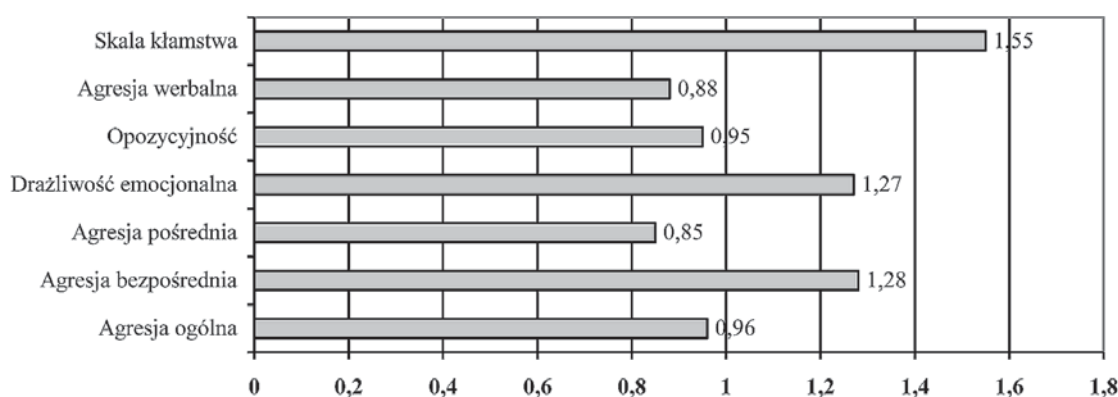
Trudno opierając się na przyjętych miarach wnioskować o bezwzględnym poziomie agresywności młodzieży i jej form, można jednak wskazać pewne charakterystyczne tendencje. W największym stopniu ujawniają się wśród badanej młodzieży licealnej: agresja bezpośrednia (W:N = 1,28), wyrażająca się w używaniu siły fizycznej skierowanej przeciwko drugiej osobie, lub grupie osób, w celu wyrządzenia im krzywdy, a także drażliwość emocjonalna (W:N = 1,27), związana z przeżywaniem negatywnych uczuć będących reakcją na najmniejszą prowokację ze strony innych (szorstkość, zrzędlivość, grubiaństwo). W mniejszym stopniu ujawnia się opozycyjność (W:N = 0,95), wyznaczająca zachowania skierowane przeciwko autorytetowi lub władzy, zaś wyrażające się w formie sprzeciwu i walki z obowiązującymi normami i zwyczajami. Najmniej widoczne są: agresja pośrednia (W:N = 0,85), ujawniająca się w zachowaniach mających na celu wyrządzenie krzywdy innym osobom, z wyłączeniem użycia siły fizycznej, co przejawia się np. w złośliwych plotkach lub żartach, a także w bezkierunkowych zachowaniach agresywnych, np. wybuchy złości przejawiające się krzykiem, tupaniem nogami, biciem pięścią w stół; oraz agresja werbalna (W:N = 0,88) związana z wyrażaniem negatywnych uczuć zarówno w formie (krzyk, wrzask, sprzecznianie się), jak i w treści wypowiedzi słownych (groźby, przekleństwa).

Innymi słowy młodzież w największym stopniu ujawnia agresję fizyczną, która może być wynikiem podwyższonej drażliwości emocjonalnej. Mniej skłonna jest natomiast wyrażać swoje negatywne emocje wobec innych ludzi werbalnie i w zachowaniach nie wprost (agresja pośrednia), co pośrednio wskazywać może na działanie kontroli społecznej, naznaczającej tego rodzaju zachowania. Wynika stąd, że agresja ujawnia się bezpośrednio (agresja fizyczna), stanowiąc rezultat niemożliwych do kontrolowania emocji (drażliwość emocjonalna), zaś jej pośrednie formy łatwiej jest kontrolować, stąd rzadziej się ujawniają, nie mając formy bezpośrednio reaktywnej, zaś będąc ograniczane normami społecznymi naznaczającymi jako niewłaściwe: złośliwe plotki i żarty, lub normami rozwojowymi, co związane jest z kontrolowaniem reakcji regresywnych w formie bezkierunkowych zachowań agresywnych: krzyk, tupanie nogami, itp. Te ostatnie bardziej charakterystyczne mogą być dla młodszych kategorii rozwojowych (młodzież licealna silniej kontroluje, przynajmniej deklaracyjnie, tego typu zachowania jako nieprzystające osobom aspirującym powoli do dorosłości).

Paradoksalnie, ale jedynie pośrednio, uzyskany wynik potwierdza postawioną *ad hoc* hipotezę o frustracyjnych źródłach ujawniania się zachowań agresywnych, wskazując, że przekroczenie progu frustracji, związane z silnie przeżywanymi emocjami, których jednostka nie jest w stanie kontrolować,

skutkuje ujawnianiem się swoistych form agresywności: a więc jej formy bezpośredniej, fizycznej jako efektu wzmożonej drażliwości emocjonalnej (agresja jako zachowanie reaktywne na doświadczaną frustrację – rozwojową i społeczno-kulturową).

Pewne zdziwienie budzi fakt, że opozycyjność, która jest charakterystyczna dla tej kategorii wiekowej (immanentnie jej rozwojowo przypisana), ujawnia się niezbyt silnie, co oznacza, że silniej wzbudzają negatywne emocje konkretni ludzie i ich zachowania, aniżeli sprzeciw wobec standardów społecznych, które egzemplifikuje narzucony autorytet, obowiązujące normy i zwyczaje. Może to oznaczać, że młodzież agresywnie reaguje raczej na „podmiot” niż „przedmiot” budzący jej sprzeciw. Zaprzecza to wpisującemu w ten okres rozwoju „idealizmowi”, nakazującemu bunt przeciw standardom, które uznaje się za nieprawomocne. W innej perspektywie analizując ten wynik: potwierdza on pojawiające się coraz częściej tezy socjologów i psychologów o zaniku ideowości młodzieży, która już świata nie chce zmieniać, ale w nim wygodnie się „ulołkować”, stąd jej sprzeciw budzą głównie zjawiska, które jej bezpośrednio dotyczą – ograniczając osobiste, indywidualne możliwości samorealizacji.

Rysunek 1. Poziom agresywności i jej wymiarów wśród młodzieży licealnej (N = 151)

Warto też zwrócić uwagę na wynik, który uzyskano analizując zmienną aprobaty społecznej (skala kłamstwa), czyli tendencję do przedstawiania siebie w lepszym świetle, a więc zgodnie z obowiązującymi standardami (W:N = 1,55 – wyraźna dominacja kierowania się w ocenie własnych zachowań standardami społecznymi). Paradoksalnie wynik ten pośrednio potwierdza wcześniejsze rozumowanie, albowiem wśród młodzieży najwyraźniej zaznacza się właśnie owa tendencja do kierowania się standardami społecznymi w przypisywanych sobie ocenach. Tłumaczy to zarówno mniejszą opozycyjność i bunt wobec społecznie narzuconych standardów (mniejsza tendencja do dyskwalifikowania

prawomocności obowiązujących zasad), jak i rozkład wyników dotyczący form ujawniania się dominujących zachowań agresywnych: silniej ujawniają się te, których nie da się kontrolować (reaktywne), niż te, które mają charakter pośredni, a jednocześnie są bardziej społecznie naznaczone. „Społecznie” łatwiej wybaczymy zachowania reaktywne np. dokonywane w stanie ograniczonej poczytalności wynikającej z niemożności kontrolowania emocji, niż zachowania traktowane jako świadome szkodenie innym przez zachowania krzywdzące pośrednio, np. złośliwe plotki.

Przyjęłam założenie teoretyczne, że agresywność może być wynikiem doświadczanych frustracji, których źródło bywa różne, a więc agresja może stanowić wynik doświadczanych trudności rozwojowych, wyznaczanych pośrednio zmienną płci i wieku (lata życia, klasa), jak i tkwić w czynnikach *stricte* społeczno-kulturowych, wyznaczających bezpośrednio zajmowaną pozycję społeczną, która może być źródłem frustracji w zakresie osiągnięcia pożądanego celu (miejsce zamieszkania, stosunek do religii, wykształcenie rodziców).

Do oceny „rozwojowych” korelatów agresywności zastosowano współczynnik korelacji metrycznej Pearsona (tab. 2), zaś korelatów społeczno-kulturowych – współczynnik korelacji rangowej Spearmana – ze względu na rangowanie wartości zmiennych (tab. 3).

„Rozwojowe” korelaty agresywności, czyli płeć i wiek (pochodna zmienna: klasa) nie są traktowane tutaj jako czynniki niezależne od społecznych kwalifikacji – oczywistym jest bowiem, że płeć i wiek są zmiennymi rozwojowymi, ale też i społecznie wyznaczanymi poprzez przypisywanie im określonych charakterystyk i wymagań roli wyznaczanych płcią i wiekiem (kategoria płci i wieku są determinowane także społecznie). Jednak wyodrębniono je jako odmienne w stosunku do *stricte* społeczno-kulturowych, właśnie dlatego, że mają złożoną kwalifikację (wielowymiarowo determinowane), w przeciwieństwie do pozostałych, które można traktować jako determinowane jednowymiarowo.

Analizując korelację między agresywnością, jako dyspozycją osobowościową, a zmiennymi „rozwojowymi”, zaobserwowano charakterystyczne powiązania. A mianowicie ogólny poziom agresywności determinowany jest (niezbyt silnie) jedynie zmienną płci ($r = 0,186$; istotność na poziomie 0,05), a więc można powiedzieć, że zgodnie z wynikami wcześniejszych badań: mężczyźni są bardziej agresywni niż kobiety, co nie budzi zdziwienia, gdyż nawet analizy antropologiczne wskazują na wyższy poziom agresywności mężczyzn, związany z pełnieniem przez nich specyficznej roli (wojownika, osoby chroniącej i zabezpieczającej byt fizyczny rodziny, np. przez dostarczanie pożywienia). Zależność ta utrzymuje się niezależnie od współcześnie stawianych tez o wzro-

ście agresywności kobiet, co znów jest determinowane czynnikami społecznymi i kulturowymi, a więc tendencjami do ujednoczenia roli kobiety i mężczyzny. Niewątpliwie, trudno dyskutować z wynikami badań empirycznych, ale wydaje się, że wzrost agresywności kobiet ujawniany jest głównie w specyficznych, zmarginalizowanych zjawiskami patologicznymi, środowiskach, zaś badana próba z pewnością nie egzemplifikuje tej prawidłowości (młodzież licealna wywodzi się raczej ze środowisk nie naznaczonych wyraźną patologią społeczną). Zapewne godzi te stanowiska słabo ujawniająca się zależność między płcią a agresywnością, która wcześniej zapewne – jak wskazują badania – była znacznie silniejsza.

Tabela 2. „Rozwojowe” korelaty agresywności – współczynnik korelacji Pearsona (N = 151)

Zmienne	Płeć	Wiek	Klasa
Agresja ogólna	,186*	-,079	-,144
Agresja bezpośrednia	,416**	-,309**	-,332**
Agresja pośrednia	,257**	-,165*	-,207*
Drażliwość emocjonalna	-,082	,040	-,006
Opozycyjność	,109	-,056	-,101
Agresja werbalna	,021	,144	,044
Skala kłamstwa	,006	-,089	-,048

* Korelacja jest istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

** Korelacja jest istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

Interesujące, a zarazem potwierdzające zarówno wiedzę potoczną, jak i naukowe analizy, jest to, iż najsilniej płeć koreluje z agresją bezpośrednią, wyrażającą się w używaniu siły fizycznej ($r = 0,416$; istotność na poziomie 0,01), bowiem mężczyźni, z racji swych właściwości rozwojowo determinowanych (siła) i społecznie modyfikowanych (większe przyzwolenie społeczne) znacznie częściej niż kobiety się nią „posługują”. Może to być wyjaśniane podobnie jak wyższy poziom agresywności uogólnionej, ale dodatkowo potwierdza jej społeczno-kulturowe źródła (wojownik, obrońca musi używać siły fizycznej). Natomiast dosyć silna korelacja między płcią a agresją pośrednią ($r = 0,257$; istotność na poziomie 0,01), wskazująca, że także mężczyźni używają tej formy odreagowania częściej, zaprzecza tej tezie, gdyż zarówno potocznie, jak i w naukowych refleksjach, wskazuje się na większą podatność na tego typu zachowania właśnie kobiet, gdyż to właśnie im przypisuje się częściej zachowania mając na celu wyrządzenie krzywdy innym osobom przez złośliwie „rozsiewane” plotki lub żarty i bezkierunkowe zachowania agresywne, typu: wybuchy złości, krzyk.

Druga zmienna rozwojowa (wiek, klasa) nie ma znaczenia dla ujawniania się agresywności uogólnionej, ale wskazuje na wyraźne różnicowanie

młodszej młodzieży i starszej pod względem dwóch jej form, czyli agresji bezpośredniej i pośredniej (różnica wieku jest nieznaczna, ale badani równolicznie reprezentowali wszystkie poziomy nauczania – klasy liceum). Widoczna jest tu bardziej wyraźna tendencja do zachowań agresywnych w jej formie fizycznej wśród osób młodszych ($r = 0,309$; $r = 0,322$; istotność na poziomie 0,01) oraz mniej wyraźna tendencja do agresji pośredniej ($r = 0,165$; $r = 0,207$; istotność na poziomie 0,05), także wśród osób młodszych. Oznacza to, iż obie formy agresji stanowią częściej sposób reagowania na doświadczaną frustrację wśród młodzieży młodszej, która zapewne nie potrafi jeszcze kontrolować swoich emocji i reaktywnie w tych formach je ujawnia.

Pozostałe wymiary agresji nie korelują istotnie ani z płcią, ani z wiekiem, co oznaczać może, iż opozycyjność, drażliwość, agresja werbalna, są właściwościami obu płci i nie zmieniają się w wieku późnej adolescencji, zaś mogą być moderowane raczej czynnikami społeczno-kulturowymi, co częściowo znalazło potwierdzenie (tab. 3).

Tabela 3. Społeczno-kulturowe korelaty agresywności – współczynnik korelacji Spearmana (N = 151)

Zmienne	Miejsce zamieszkania	Stosunek do wiary	Stosunek do praktyk	Autodeklaracja religijności	Wykształcenie matki	Wykształcenie ojca
Agresja ogólna	,172*	-,365**	-,341**	-,437**	,015	-,004
Agresja bezpośrednia	,201*	-,294**	-,259**	-,303**	,130	,012
Agresja pośrednia	,180*	-,365**	-,328**	-,462**	-,002	,080
Drażliwość	,106	-,162	-,126	-,219*	-,046	-,057
Opozycyjność	,123	-,311**	-,289**	-,428**	-,086	-,070
Agresja werbalna	,100	-,318**	-,353**	-,410**	,035	-,006
Skala kłamstwa	-,030	,236**	,175*	,313**	-,053	,029

* Korelacja jest istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

** Korelacja jest istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

Jak widać, w największym stopniu stosunek do religii oraz w mniejszym miejsce zamieszkania korelują z agresywnością deklarowaną (i pośrednio ujawnianą) przez młodzież.

Wskaźniki stosunku do religii zostały w sposób celowy zróżnicowane ze względu na ich znaczenie dla indywidualnej religijności – stosunek do wiary jest wskaźnikiem najbardziej formalnym, wskazującym głównie przynależność do jakiegoś wyznania; stosunek do praktyk odzwierciedla elementy kultu, które mogą określać głębsze zaangażowanie w religię, skutkujące rzeczywistym poczuciem przynależności do wspólnoty religijnej i utożsamianiem się z nią; natomiast autodeklaracja indywidualnej religijności stanowi o uwewnętrznieniu zasad wyznaczanych przez wyznawaną religię, niezależnie od wyznania, czę-

sto także praktyk religijnych – odzwierciedla bowiem emocjonalne zaangażowanie w sferze religijnej.

Jak możemy zaobserwować, z dokonanych analiz wynika, że sfera religijna w największym stopniu determinuje indywidualną agresywność, znajdując odzwierciedlenie zarówno w ogólnym jej poziomie, jak i we wszystkich jej wymiarach (z wyjątkiem drażliwości emocjonalnej w dwóch wskaźnikach religijności indywidualnej – stosunku do wiary i stosunku do praktyk religijnych). Religijność (niezależnie od jej wskaźnika) negatywnie koreluje z agresywnością. Wewnętrzne i emocjonalne zaangażowanie religijne najsilniej wyznacza poziom agresywności ($R = -0,437$, istotność na poziomie 0,01), co oznacza, że młodzież silnie, emocjonalnie związana z religią jest jednocześnie mniej agresywna, a więc religijność stanowi czynnik chroniący przed ujawnianiem się agresji we wszystkich jej formach, choć w poszczególnych wymiarach agresji nieco jej znaczenie się różni. W największym stopniu chroni przed agresją pośrednią, czyli taką, która nie przejawia się w formach bezpośrednio reaktywnych ($R = -0,462$). Silnie także ogranicza opozycyjność ($R = -0,428$), co można tłumaczyć większą zależnością tych osób od społecznie ustanowionych standardów (utożsamianie się z nimi, większy konserwatyzm). W znacznym stopniu także ogranicza agresję werbalną ($R = -0,410$), co można tłumaczyć podobnie, jako efekt stosowania zasad religijnych ograniczających zachowania „niekulturalne”, traktowane w kategoriach „grzechu”. Najslabiej zaś koreluje z agresją bezpośrednią ($R = -0,303$) i drażliwością emocjonalną ($R = -0,219$), co oznacza, że zmienne te najslabiej kontrolowane są przez indywidualną religijność, bowiem stanowią te formy agresji, które wynikają ze słabej kontroli emocji, a więc mają w największym stopniu charakter reaktywny (nie poddający się kontroli).

Kierunek i siła wyznaczania zachowań agresywnych przez pozostałe wskaźniki postawy religijnej (stosunek do wiary i praktyk religijnych) jest podobny, choć wskazane tendencje ujawniają się generalnie słabiej, co oznacza, że cechy te bardziej formalnie określają postawę religijną, a więc w mniejszym stopniu determinują stosowanie się do zasad wyznaczanych przez religię (słabsze utożsamianie się z zasadą niekrzywdzenia innych, wynikającą wprost z zasady miłości bliźniego).

Generalnie widoczne są zatem następujące tendencje: silniejsze znaczenie religijności w powstrzymaniu zachowań agresywnych, które nie są bezpośrednią reakcją na zachowania innych (agresywność „niereaktywna” – pośrednia, werbalna, opozycyjność); nieco mniejsze znaczenie religijności w ograniczaniu zachowań stanowiących bezpośrednią reakcję na zachowania innych ludzi (agresja reaktywna – fizyczna, bezpośrednia, drażliwość emocjonalna);

a także większe znaczenie standardów społecznych wykorzystywanych w samoocenie własnych zachowań (skala kłamstwa), co pośrednio potwierdza tezę o mechanizmie powstrzymującym zachowania agresywne, jakim jest kierowanie się standardami społecznymi i religijnymi (które także mają charakter społeczny).

Miejsce zamieszkania, które wskazywane jest w analizach socjologicznych jako ważna determinanta zachowań agresywnych, w znacznie mniejszym stopniu jest powiązane – niż religijność – z agresywnością badanej młodzieży, a ponadto występuje tu – powszechnie stwierdzana – tendencja do korelacji pozytywnej (im większe zaludnienie, tym silniej ujawniają się reakcje agresywne). Związek ten jednak jest słaby ($R = 0,172$ – agresja ogólna; istotność na poziomie 0,05), wyznaczany jedynie przez agresję bezpośrednią – nieco silniej ($R = 0,201$; istotność na poziomie 0,05) i agresję pośrednią – nieco słabiej ($R = 0,180$; istotność na poziomie 0,05). Nie występuje natomiast istotna korelacja z innymi formami agresji – drażliwością emocjonalną, opozycyjnością i agresją werbalną, które są względnie niezależne od miejsca zamieszkania. Wynik ten potwierdza ogólnie socjologicznie dokumentowane zależności, aczkolwiek trudno na podstawie zgromadzonego materiału, wyjaśnić, dlaczego jedynie niektóre formy agresji są zależne od zmiennej „przeludnienia”. Nie zaobserwowano bowiem także zależności między zmienną aprobaty społecznej i miejscem zamieszkania, która mogłaby to w części tłumaczyć (silniejsze kierowanie się opinią społeczną w środowiskach mniejszych, w których występuje silniejsza kontrola społeczna). Drażliwość emocjonalna może mieć tło rozwojowe, stanowi bowiem cechę przypisywaną generalnie kategorii młodzieży. Opozycyjność natomiast – jako także cecha rozwojowa – również może być względnie niezależna od zmiennych społeczno-demograficznych. Obie zmienne nie są też różnicowane przez płeć i wiek, od których są względnie niezależne. Oznaczać to może, że kategorię rozwojową młodzieży ogólnie cechuje zwiększona drażliwość emocjonalna i opozycyjność, co wyznacza względną niezależność od wpływu zmiennych społeczno-demograficznych.

Jakość środowiska rodzinnego, określana przez wykształcenie rodziców, nie koreluje z agresywnością badanej młodzieży. Zresztą, jak wynika z badań i przywoływanych teorii, znaczenie środowiska rodzinnego w „promowaniu” zachowań agresywnych, jest pośrednie, w tym sensie, iż wyznacza je mechanizm dziedziczenia społecznego zachowań agresywnych, a więc środowisko rodzinne musiałoby być wyraźnie patologiczne pod tym względem. Jak wspomniałam wcześniej, młodzież licealna pochodzi z względnie prawidłowych socjalizacyjnie środowisk wychowawczych, nie mających wyraźnych znamion patologii. Ponadto, wydaje się, że wykształcenie może tylko pośrednio

wyznaczać patologię relacji międzyludzkich, poprzez inne formy patologii. Nie można zatem sądzić, że poziom wykształcenia bezpośrednio wyznacza agresję (jako przejaw patologii relacji), a może być jedynie moderatorem innych patologii, które z agresją są związane bezpośrednio.

Podsumowanie i refleksja końcowa

Próby diagnoz świata życia młodego pokolenia podejmowane są coraz częściej, jednakże niewiele stąd wynika dla praktyki pedagogicznej i psychologicznej, która wciąż nie potrafi wypracować skutecznego i adekwatnego do potrzeb modelu porozumienia i wsparcia młodego pokolenia. Nowe rozwiązania są zatem konieczne, ale towarzyszyć im musi kompleksowa i w sposób ciągły prowadzona diagnoza, prowadząca do zrozumienia problemów rozwojowych i społecznie wykreowanych, doświadczanych przez młodzież. Nie wystarczy bowiem stwierdzić, że młode pokolenie jest coraz bardziej agresywne, winę lokując w nim, ani też stwierdzić racjonalizująco i usprawiedliwiająco, że nic się nie zmienia w tym zakresie, a więc młodzież jest taka sama jak była, ale jej zachowania współcześnie są jedynie częścią ujawniane i nagłaśniane (a więc nic złego się nie dzieje).

Zrozumienie istoty, a głównie mechanizmów rozwojowych i społeczno-kulturowych wywołujących zachowania negatywne młodego pokolenia, może dopiero stanowić podstawę tworzenia systemowej strategii działań społecznych ukierunkowanych na tę kategorię społeczną. Młodzież bowiem w świecie, w jakim żyje, musi czuć się bezpieczne, by obronnie – więc funkcjonalnie – nie stosować negatywnych strategii radzenia sobie (agresywnych), czyli w sposób destrukcyjny rozwiązywać swoje problemy, ewokowane rozwojowo i społecznie. Agresja młodego pokolenia jest problemem niezmiernie złożonym, stąd proces jej przeciwdziałania musi uwzględniać wielopłaszczyznowość i kompleksowość działań społecznych.

Prowadzone i wybiórczo przedstawione badania dotyczące zachowań negatywnych młodego pokolenia, nie rozwiązują oczywiście kompleksowo problemu, ale mogą stanowić podstawę dalszych eksploracji służących zrozumieniu złożonych mechanizmów zachowań negatywnych, a w rezultacie stworzenia takiego modelu oddziaływań, które będą młodych ludzi chronić przed destrukcją, która zwykle ma charakter funkcjonalny, chroniąc jednostkę przed utratą wartości bardziej znaczących. Jeśli postawimy tezę, że agresywność ma charakter reaktywny, stanowiąc odpowiedź na doświadczane frustracje, możemy owym sytuacjom frustracyjnym przeciwdziałać, wykorzystując mechanizmy ochronne.

Ogólny wniosek z przeprowadzonych badań jest następujący: agresywność silniej determinowana jest czynnikami *stricte* społeczno-kulturowymi (miejsce zamieszkania, religijność), zaś znacznie słabiej koreluje z zmiennymi, których natura jest złożona – rozwojowo-społecznymi (płeć, wiek). Potwierdza to tezę o frustracyjnej naturze agresji, która wynika z marginalizacji egzemplifikowanej przez zajmowaną pozycję społeczną, zaś pozycję tę słabiej wyznaczają zmienne rozwojowe (płeć, wiek), zaś silniej, co oczywiste, zmienne społeczno-kulturowe (miejsce zamieszkania, stosunek do religii). Ważne jest także, iż w odniesieniu do wielowymiarowej zmiennej, jaką jest indywidualna religijność (społecznie i kulturowo wyznaczana), można postawić tezę o terapeutycznej funkcji religii wobec doświadczanej frustracji, co powoduje, że pozytywna postawa wobec religii powściąga zachowania agresywne, a więc wyznacza zachowania zgodne z wyznawaną religią. Potwierdza to także najsilniejsza korelacja negatywna między agresywnością a emocjonalnym zaangażowaniem w sprawy wiary (religijność indywidualna, wyznaczana utożsamianiem się z zasadami religijnymi).

Na podstawie dokonanych analiz można postawić wniosek praktyczny, który odnosi się do znaczenia sfery religijnej, niezależnie od innych czynników. Warto zastanowić się nad restytucją przestrzeni socjalizacyjnej tworzonej przez Kościół, lub kościoły, albowiem – jak wynika z badań – ta sfera jest niezmiernie istotna dla kształtowania się osobowości młodzieży – w tym wypadku dyspozycyjnych cech determinujących zachowania agresywne. Przy czym opiera się ona nawet powszechnie stwierdzanej destrukcji tego instytucjonalnego środowiska wychowawczego. Dowodem na to jest największe znaczenie indywidualnego, wewnętrznego zaangażowania religijnego, hamującego zachowania agresywne.

STRESZCZENIE: Agresja w młodym pokoleniu – teoretyczne i empiryczne egzemplifikacje

Autorka w artykule stawia tezę o frustracyjnym podłożu agresywności młodego pokolenia. Tezę tę dokumentuje przywołując różne teorie agresji: biologiczne, psychologiczne, socjologiczne. W wyjaśnianiu zachowań agresywnych młodzieży wynikających ze specyfiki jej sytuacji życiowej, szczególnie silnie akcentuje koncepcje poznawczo-społeczne. Stawia tezę, iż agresywność młodego pokolenia wynika z frustracji determinowanych rozwojowo (problemy rozwojowe) i czynnikami społeczno-kulturowymi (marginalizacja społeczna). Argumentuje to, wykorzystując założenia koncepcji „działań przymuszających” Jamesa T. Tedeschiego i Richarda B. Felsona, a także klasycznej koncepcji „frustracji-agresji” Johna Dollarda, Neala E. Millera, Orvala Hobarta Mowrera, Leonarda W. Dooba i Roberta Searsa, zmodyfikowanej przez Leonarda Berkowitza. W warstwie empirycznej dokonuje analizy zależności pomiędzy agresywnością i wymiarami agresji (agresją bezpośrednią, pośrednią, werbalną, opozycyjnością, drażliwością emocjonalną) a cechami wyznaczającymi pozycję społeczną młodego pokolenia (zmienne rozwojowe: płeć, wiek; zmienne społeczno-kulturowe: miejsce zamieszkania, religijność, wykształcenie rodziców). Agresywność wyznaczają w większym stopniu czynniki społeczno-kulturowe, niż rozwojowe, zaś w największym stopniu ogranicza agresywność młodego pokolenia zaangażowanie religijne.

SŁOWA KLUCZOWE: agresja, wymiary agresji, uwarunkowania agresywności.

Bibliografia

- Bandura A., Ross D., Ross S.A. (1961), *Imitation of film-mediated aggressive models*, "The Journal of Abnormal and Social Psychology", t. 63, nr 3, ss. 575–582.
- Baumeister R.F., Boden J.M. (1998), *Aggression and the self: high self-esteem, low self-esteem, and ego-threat*, [w:] Green R.G., Donnerstein F. (red.), *Human aggression: theories, research and indication for social policy*, Academic Press, San Diego.
- Baumeister R.F., Smart L. (1996), *Relation of threatened egotism to violence and aggression: the dark side of high self-esteem*, "Psychological Review", t. 103, nr 1, ss. 5–33.
- Berkowitz L. (1989), *The frustration-aggression hypothesis: examination and reformulation*, "Psychological Bulletin", nr 106, ss. 59–73.
- Berkowitz L. (1990), *On the formation and regulation of anger and aggression: a cognitive-neo-associationistic analysis*, "American Psychologist", nr 45(4), ss. 494–503.
- Brzeziński J.M., Cierpialkowska L. (red.) (2008), *Zdrowie i choroba: problemy teorii, diagnozy i praktyki*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Cekiera C. (2011), *W obronie zdrowia i życia*, Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Białystok.
- Choynowski M. (1998), *Agresywność: pomiar i analiza psychometryczna*, Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- Danilewska J. (2004), *Agresja u dzieci: szkoła porozumienia*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Dollard J., Doob L.W., Mowrer O.H., Sears R.R. (1939), *Frustration and aggression*, Yale University Press, New Haven.
- Jędrzejko M. (2012), *Młodzież poszukująca na rozdrożu, w mieniającym się świecie (spojrzenie socjopedagogiczne)*, Mazowieckie Centrum Profilaktyki Uzależnień, Milanówek–Warszawa.
- Krahé B. (2005), *Agresja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Kubacka-Jasiecka D. (2006), *Agresja i autoagresja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Linowski K., Wysocki I. (2012), *Agresja, autoagresja i przemoc w życiu człowieka: przyczyny, przejawy, przeciwdziałanie i resocjalizacja*, Wydawnictwo Politechniki Radomskiej, Radom.
- Lisowska A., Kurzępa J. (red.) (2011), *Zachowania dysfunkcyjne: uwarunkowania społeczne, kulturowe i polityczno-prawne oraz stosowane rozwiązania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Sajewicz-Radtke U., Radtke B.M., Kalka D. (2010), *Kwestionariusz Agresywności Młodzieży – Reaktywność Emocjonalna*, Pracownia Testów Psychologicznych i Pedagogicznych, Gdańsk.
- Sameroff A.J., Chandler M.J. (1975), *Reproductive risk and the continuum of caretaking casualty*, [w:] Horowitz F.D., Hetherington M., Scarr-Salapatek S., Siegal G. (red.), *Review of child development research*, vol. 4, University of Chicago Press, Chicago, ss. 161–186.
- Schaffer H.R. (2006), *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*, tłum. M. Białecka-Pikul, K. Sikora, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Tedeschi J.T., Felson R.B. (1994), *Violence, aggression & coercive actions*, American Psychological Association, Washington.
- Urban B. (2012), *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*, PWN, Warszawa.
- Zillmann D. (1979), *Hostility and aggression*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale.
- Zimbardo P.G., Johnson R.L., McCann V. (2010), *Psychologia: kluczowe koncepcje*, PWN, Warszawa.